

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИРОБНИЦТВА СОНЯШНИКА В УКРАЇНІ

У статті розглянуто сучасний стан ринку соняшника та ефективність його виробництва. Визначено напрямки подальшого розвитку галузі і оптимізації виробництва, виходячи із сучасних умов і можливостей. Проаналізовано рейтинг України у світовому виробництві соняшника і олії.

The current state of the market of sunflower and efficiency of its production are considered in the article. The direction of further development of branch and production optimization based on current conditions and opportunities are defined. The Ukrainian rating in world production of sunflower seeds and oil is analyzed.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Одним із найважливіших сегментів продовольчого ринку країни є ринок соняшника, функціонування якого обумовлено як загальними ринковими законами і закономірностями, так і його специфічними особливостями.

Соняшник – основна олійна культура України. За народногосподарською цінністю та значенням він не поступається таким широко поширеним культурам як пшениця, кукурудза та соя. Порівняно з іншими олійними культурами соняшник дає найбільший вихід олії з одиниці площі (750 кг/га у середньому по країні). На соняшникову олію припадає 98% загального виробництва олії в Україні. Основні посіви соняшника як теплолюбної культури зосереджені переважно у південних областях України. Соняшник розповсюджений переважно в північних і центральних районах Степу. Його посіви займають понад 4,0 млн. га, що становить 64,7% площі всіх технічних і 15,7% площі усіх сільськогосподарських культур. Дещо менші площі припадають на посіви соняшника у зонах Лісостепу і південного Степу і зовсім незначні – на Полісся та передгірні райони Карпат.

У 2011 році під посівами соняшника в Україні було зайнято 4739 тис. га, що складає 17,1% ріллі. Найбільш великі за розмірами площі вирощування соняшника розташовані в Росії – 5,8 млн. га. Крім неї основними регіонами його вирощування є Україна, країни ЄС – 27 та Аргентина. У 2009–2011 роках середня врожайність соняшника в Україні складала 16,2 ц з 1 га. Однак у найбільш розвинених господарствах цей показник, наприклад, у 2009 році, досягав 25–35 ц з 1 га. З таким рівнем врожайності Україна могла б наздогнати США і Аргентину та наблизитися до рівня країн ЄС–27 (17,8–19,0 ц з 1 га).

Соняшник – високорентабельна та вигідна в економічному відношенні культура. Виробництво соняшника справляє суттєвий вплив на ефективність функціонування усієї галузі рослинництва. Висока закупівельна ціна на насіння цієї культури робить її економічно вигідною для вирощування, сприяє підйому економіки господарств. Попит на соняшник і соняшкову олію суттєво не зменшується при зростанні цін.

За останні 10 років валовий збір насіння олійних культур в Україні збільшився з 2250,6 до 8700,0 тис. т., а виробництво соняшникової олії зросло з 510 тис. т. до 3,2 млн. т. [1, с.15]. Таких великих темпів розвитку не спостерігається у жодній сільськогосподарській галузі. Сьогодні лише 20% виготовленої соняшникової олії споживається всередині країни. Споживання олії власного виробництва збільшилося за останні чотири роки з 6 до 18 кг на людину за рік, а фізіологічна норма складає 13 кг. Галузь є експортно-орієнтованою, оскільки саме соняшникова олія – це єдиний ліквідний продукт, який Україна експортує в 56 країн світу [2].

Критичний матеріально-технічний і фінансовий стан більшості сільськогосподарських товаровиробників обумовив зниження врожайності соняшника, збільшення частки цієї культури в структурі посівних площ і порушення науково-обґрунтованого чергування культур, виснаження ґрунту. Водночас диспаритет цін, порушення інтеграційних зв'язків між виробниками і переробниками викликали зростання експорту соняшника, зниження коефіцієнту використання виробничих потужностей переробних підприємств, зниження обсягів, якості і конкурентоспроможності готової продукції. Серед важливих питань, вирішення яких дозволить стабілізувати ринок соняшника, є проблема ефективного державного регулювання процесів виробництва і переробки соняшника та експортно-імпорتنних операцій на ринку рослинної олії.

Таким чином, зростання виробництва насіння соняшника передбачається на основі збільшення врожайності за умови впровадження прогресивних технологій вирощування цієї культури, використання нових високоврожайних гібридів та застосування науково-обґрунтованих сівозмін.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Дослідження питань формування і розвитку ринку соняшника висвітлюється у працях вчених-економістів: А. Алтухова, Д. Вермеля, В. Гончарова, Н. Дворяджіна, В. Логінова та інших. Проблеми оптимального розміщення сільськогосподарського виробництва та підвищення ефективності виробництва насіння соняшника і продукції його переробки висвітлюються в працях провідних учених Н. П. Олександрова, А. І. Барбашіна, В. Д. Гончарова, М. Г. Дворяджіна, В. П. Заслонкіна, П. Д. Половінкіна, К. С. Тернових та інших. Питанням реальних шляхів виходу з кризи, збільшення виробництва і підвищення ефективності олійних культур присвячено наукові дослідження багатьох вчених-аграріїв. Великий теоретичний та практичний інтерес мають праці В. Бартнева, Д. Васильєва, В. Лошакова, В. Пустовойта та інших [3, с.88]. В дослідженнях учених вивчалися і аналізувалися різні аспекти становлення та інтенсифікації олійно-жирового підкомплексу, його галузей в різні періоди, розглядалися проблеми організації насіннезнавства, спеціалізації та стимулювання виробництва насіння соняшника, пропонувалися теоретичні й практичні рекомендації щодо удосконалення рівня господарювання у цій сфері.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас, деякі теоретичні та практичні аспекти проблеми, яка розглядається, вивчені недостатньо і, перш за все, не повною мірою розглянуто аспекти ефективного використання ресурсного потенціалу галузі, питання підвищення ефективності виробництва з урахуванням оптимального його розміщення в найбільш сприятливих для вирощування умовах, скорочення витрат на всіх етапах переробки соняшника і просування продукції переробки до споживача. Це вимагає продовження вивчення тенденцій, які формуються в аграрному секторі, і необхідність подальших досліджень питань, що пов'язані з вивченням застосування сортів і гібридів вітчизняної селекції, аналізу сучасного стану виробництва соняшника, резервів подальшого підвищення врожайності і обґрунтування напрямків підвищення ефективності та конкурентоспроможності виробництва та переробки насіння соняшника.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз сучасного стану виробництва соняшника, визначення напрямів подальшого розвитку галузі та оптимізації виробництва, виходячи із сучасних умов і можливостей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема підвищення економічної ефективності виробництва насіння соняшника і забезпечення населення соняшником олією набула особливого соціально-економічного та політичного значення в провідних аграрно-промислових регіонах України, оскільки від цього безпосередньо залежить продовольча безпека країни.

Соняшник більш ніж на 90% забезпечує сировинну базу і функціонування олійно-жирового підкомплексу України. Більш ніж 80% товаровиробників не мають реальної можливості придбання необхідних для вирощування соняшника добрив, засобів хімізації та матеріально-технічних ресурсів. Справа погіршується ще й тим, що поряд з руйнуванням

низки ланцюгів «виробництво – переробка», суттєво постраждала напрацьована за багато років селекційно-насінницька система, унаслідок чого не повністю використовується генетичний потенціал нових районованих сортів і гібридів вітчизняної селекції. У результаті, з середини дев'яностих років минулого століття і до теперішнього часу спостерігається збільшення питомої ваги регіонів з низькою продуктивністю посівів вітчизняних сортів і гібридів соняшника.

Вирішення проблем, які виникають протягом усього технологічного циклу від промислового насінництва до переробки насіння соняшника, вимагає комплексного підходу. Це пов'язано з необхідністю освоєння нових адаптивних ресурсозберігаючих технологій виробництва продукції сільськогосподарських культур на підставі найбільш повного використання біологічного потенціалу і агрокліматичних умов вирощування. В умовах обмежених ресурсів, при оптимальному для кожної організації рівні затрат, це дозволить отримати максимальний обсяг продукції. Крім того, необхідно вдосконалювати умови роботи вітчизняного виробника з метою отримання якісної продукції, яка здатна конкурувати з іноземними аналогами на внутрішньому та зовнішньому ринках [4, с.33]. У зв'язку зі значним ураженням посівів хворобами, які є наслідком високої насиченості сівозмін соняшником, особливої актуальності набувають агроекологічні фактори дотримання науково-обґрунтованої системи сівозмін та їх вплив на економічну ефективність і конкурентоспроможність виробництва.

Збільшити виробництво соняшника можливо двома шляхами. Перший – розширення посівних площ – це екстенсивний шлях, але він зумовлений двома обставинами: соняшник теплолюбна культура і він може вирощуватися тільки у певних ґрунтово-кліматичних зонах, а друга умова – в цих зонах він може займати не більш одного поля в 8–10-ти пільній сівозміні. Крім цього, екстенсивний шлях розвитку виробництва пов'язаний зі значними додатковими витратами на виробництво. Другий шлях – інтенсифікація виробництва. Він не потребує додаткових площ, його здійснюють за рахунок додаткових витрат на одиницю площі. Витрати включають посів кращими сортами і гібридами, внесення мінеральних і органічних добрив, ефективний захист рослин від бур'янів, хвороб і шкідників, систему агротехніки та інше.

Найважливішим фактором збільшення виробництва соняшника є зростання його врожайності. Тому дослідження динаміки врожайності та її прогнозування на перспективу має певне теоретичне і практичне значення [5].

З метою виявлення закономірностей у змінах врожайності соняшника проаналізовано її фактичний рівень в Україні за період з 1990 по 2012 роки (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка виробництва соняшника в Україні

Показники	Роки						
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012
Посівна площа, тис. га	32406,0	30963,2	27173,3	26043,6	26951,5	27670,5	27801,3
у т.ч. соняшника	1636,0	2020,0	2943,0	3743,0	4572,0	4739,0	5194,0
Питома вага соняшника в структурі посівних площ, %	5,1	6,5	3,7	14,4	17,0	17,1	18,7
Врожайність з 1 га, ц	15,8	14,2	12,2	12,8	15,2	18,4	16,5
Валовий збір, тис. т	2571	2860	3457	4706	6772	8671	8387

Аналіз показників табл. 1 свідчить про те, що площа посіву з кожним роком збільшувалася, та відображає екстенсивний шлях розвитку виробництва соняшника. У 2012 році посівна площа зросла порівняно з 1990 роком майже втричі. Збільшення посівних площ соняшника призвело до повернення його на попереднє місце в сівозміні не через 7–8 років, як цього вимагає агротехніка, а через 3–5 років, що призводить до поширення хвороб (сіра гниль, фомопсис та ін.), погіршення загального стану орних земель, збільшення площ, які необхідно відводити під чисті пари. Тому різке збільшення посівних площ цієї культури призводить до необхідності їх скорочення в наступні роки. Але виробники соняшника з метою збільшення доходів в умовах високої ціни на цю культуру часто не звертають увагу на вимоги агротехніки, що призводить до зниження родючості ґрунту і, як наслідок, до зменшення врожайності та погіршення показників ефективності виробництва даної культури.

Пропорційно збільшенню посівних площ щорічно зростають і валові збори. Найбільшим цей показник був у 2011 році, коли він склав 8672 тис. т., що майже в 3,4 рази більше, ніж у 1990 році. У цьому ж році була найвища врожайність, яка склала 18,4 ц з 1 га, що на 2,6 ц з 1 га вище, ніж у 1990 році. У 2012 році валовий збір знизився порівняно з 2011 роком на 3,3% за рахунок зниження врожайності. Це зниження склало 1,9 ц з 1 га.

Також пропорційно зростає питома вага соняшника в структурі посівних площ сільськогосподарських культур. Якщо у 1990 році вона була 5,1%, у 1995 році – 6,5%, у 2005 році – 14,4%, то вже у 2012 році питома вага соняшника складає 18,7% [6, с.225; 7, с.92; 8, с.90; 9, с.153; 10, с.107].

Росія, Україна та Аргентина мають лідируючі позиції в рейтингу світових виробників насіння соняшника та олії. Питома вага цих країн у виробництві насіння у середньому складає 47,8%, а у виробництві олії – 53,6%.

Інтенсивне виробництво насіння соняшника дозволяє Україні виступати повноправним гравцем на ринку цієї продукції у світі. За останнє десятиріччя частка виробництва українського соняшника у загальносвітовому виробництві зросла до 22,2% і олії до 23,8% (табл. 2).

Таблиця 2

Місце України у світовому виробництві насіння соняшника та олії

(складено авторами за даними Foreign Agricultural Service, USDA, Office of Global Analysis)

Країни	Товарне насіння, млн. т			Олія, млн. т		
	Маркетинговий рік					
	2008/2009	2009/2010	2010/2011	2008/2009	2009/2010	2010/2011
Світ	33,274	30,393	30,177	11,999	11,614	11,226
Україна	6,300	6,500	6,700	2,632	2,608	2,667
Росія	7,350	6,425	5,500	2,565	2,505	2,082
ЕС-27	7,130	6,940	6,850	2,460	2,570	2,494
Туреччина	0,830	0,800	0,875	0,515	0,626	0,554
Аргентина	2,440	2,300	2,800	1,342	1,035	1,235
Інші країни	8,524	7,428	7,652	2,485	2,270	2,234
Питома вага України в структурі світового виробництва, %	18,9	21,4	22,2	21,9	22,5	23,8

За останні 2 роки за валовим збором насіння соняшника Україна посідає друге місце після країн ЕС–27. Якщо в країнах ЕС–27 було отримано 6,949 млн. т у 2009/2010 рр. і

6,850 млн. т у 2010/2011 рр. маркетингових роках, то в Україні ці показники склали 6,500 і 6,700 млн. т відповідно. Третє місце за валовим збором насіння соняшнику посідає Росія. Але за виробництвом соняшникової олії Україна посідає перше місце. На її частку припадає від 46,0% до 56,4% світового виробництва олії. Друге і третє місце посідають Росія і Аргентина відповідно.

Ефективність виробництва та реалізації насіння соняшника чітко ілюструють показники табл. 3, розраховані за даними Держкомстату України [6, с.238; с.242; 7, с.146, с.148; 8, с.47; с.55; 9, с.147; 10, с.109; 11, с.100].

Таблиця 3

Ефективність реалізації насіння соняшника в Україні

Показники	Роки								Коефіцієнт зростання 2011 р. до 2005
	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010	2011	
Валова продукція, тис. т	2571	2860	3457	4706	6526	6364	6772	8671	в 1,8 рази більше
Кількість реалізованої продукції, тис. т	2200	1403	2197	2184	2869,6	4678,7	5343,8	5453,2	в 2,3 рази більше
Ціна реалізації 1 ц, грн.	52,26	97,82	138,95	189,75	301,87	324,32	в 3,3 рази більше
Рівень рентабельності, %	236,5	170,9	52,2	24,3	18,4	41,4	64,7	57,0	x

У 1990 році рівень рентабельності складав 236,5%, через п'ять років – 170,9%, а в 2011 році – 57,0%. Найнижча рентабельність виробництва соняшника спостерігалася у 2008 році, яка склала 18,4%. Критичний стан економіки цього періоду відобразився і на ефективності виробництва соняшника. У 2010 році цей показник був відносно високий порівняно з іншими роками останнього п'ятиріччя та складав 64,7% і був самим високим показником серед усіх сільськогосподарських культур в цьому році. Достатньо висока рентабельність 2010 року була зумовлена сприятливою ціновою кон'юнктурою ринку унаслідок підвищення попиту на ринку як на саму олію, так і на продукти її переробки. Але в умовах високої рентабельності виробництва і високої ціни на насіння соняшника вирощування цієї культури залучило велику кількість виробників, що в кінцевому результаті призвело до перевищення пропозиції над попитом. Високе зростання цін на насіння соняшника призводить до зниження економічної доцільності використання соняшникової олії та заміни її більш дешевими видами – в основному пальмовим і частково кукурудзяним.

Висновки і перспективи подальших розробок. Таким чином, проведений аналіз ефективності виробництва насіння соняшника показав, що:

- виробництво насіння соняшника – один із напрямів, що стійко розвивається в рослинницькій галузі України;
- насіння соняшника має сталий попит у різні періоди року, що свідчить про його високу ліквідність та експортну привабливість;

- важливим резервом підвищення врожайності соняшника є відновлення та освоєння інтенсивних технологій в регіонах з найбільш сприятливими умовами;
- основними напрямками підвищення виробництва соняшника є покращення культури землеробства і родючості ґрунту, правильне і економічне витрачання ресурсів, зниження втрат врожаю від шкідників, хвороб рослин і бур'янів;
- на відміну від більшості інших сільськогосподарських культур валові збори соняшника не зменшилися за перші роки реформ, а постійно збільшувалися в основному за рахунок розширення посівних площ;
- особливість ринку соняшника полягає в тому, що попит на нього характеризується досить високим рівнем конкуренції;
- виробництво соняшника за останні декілька років є одним із найбільш високорентабельних виробництв у сільському господарстві;
- специфіка ціноутворення на ринку соняшнику полягає в сезонних коливаннях цін і тісного їх взаємозв'язку зі світовими коливаннями як в цілому на олійні культури, так і рослинні олії;
- особливої актуальності набувають агроекологічні фактори дотримання науково-обґрунтованої системи сівозмін та їх вплив на економічну ефективність показників виробництва у зв'язку зі значним ураженням посівів хворобами та виснаженням родючості ґрунту, що є наслідком високого насичення сівозмін соняшником.

Підвищення економічної ефективності виробництва насіння соняшнику з урахуванням інноваційних технологій його вирощування є різнобічною проблемою. Її вирішення вимагає комплексного розв'язання економічних, організаційних, агротехнічних і екологічних питань, які дозволяють забезпечити суттєве зростання обсягу виробництва, підвищення якості насіння і, як наслідок, підвищення конкурентоспроможності.

Список використаної літератури

1. Олійні можливості // Аграрний тиждень. Україна. – № 41. – 07.12.09-13.12.09. – С. 15.
2. Татаренко Г. Рынок масличных в Украине в 2009 г. [Электронный ресурс] / Г. Татаренко, А. Малай // Бизнес. – 2009. – № 44 (875). – Режим доступа: http://www.business.ua/articles/market_maslychnyh/Сap_za_raps-5451.
3. Суліма М. І. Економічна ефективність виробництва продукції в сільськогосподарських підприємствах / М. І. Суліма // Економіка АПК. – 2009. – № 2. – С. 88–94.
4. Лебедев К. А. Ефективність виробництва і реалізації продукції зернопродуктового під комплексу / К. А. Лебедев // Економіка АПК. – 2009. – № 5. – С. 33–37.
5. Україна збрала рекордний врожай соняшнику [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apk-inform.com>, 2010-11-08.
6. Україна у цифрах 2011 рік / [за ред. О. Г. Осауленка] // Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 246 с.
7. Україна 2011 / [відп. за вип. О. Е. Остапчук] // Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 27 с.
8. Сільське господарство України за 2011 рік / [за ред. Н. С. Власенко] // Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 369 с.
9. Статистичний щорічник України за 2011 рік / [за ред. О. Г. Осауленка]. – К.: Август Трейд, 2012. – 554 с.
10. Рослинництво України / [за ред. Н. С. Власенко] // Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – 180 с.
11. Приказюк О. В. Методи оцінки рентабельності підприємств аграрного сектору / О. В. Приказюк // Облік і фінанси АПК. – 2006. – № 5. – С. 100–105.

Прийнято до друку 27.11.2013